

УДК 94 (477) (= 411. 16): 002. 2 (477) (= 411. 16)

З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО КНИГОВИДАННЯ ТА КНИГИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ XVII—ПОЧАТОК XX ст.)

© М. Т. Андрійчук, НТУУ «КПІ», Київ, Україна

**Отражены особенности развития еврейского книгоиздания
в украинских землях Надднепрянщины от возникновения первых
еврейских типографий до начала XX в.**

**Lightening the of feature of development Jewish book publication
in Ukrainian earths of Dnipro region from appearance of the first
Jewish printing houses in the beginning of XX age.**

Євреї одна з найдавніших етнічних меншин України. Особливістю культурного життя цього етносу є те, що воно досить тісно переплетене з книжною традицією. Серед народів з якими співмешкав єврейський народ, про євреїв говорили як про «народ книги». Визначення євреїв як «народу книги» вперше дано у священному писанні мусульман — Корані [21, С. 366].

Перші єврейські книги в українських землях були рукописними. Отже, перша єврейська книга в Україні з'явилися разом з першими євреями, оскільки вона була обов'язковим атрибутом щоденного побуту євреїв [29, С. 8]. Рукописний період книжності у євреїв України тривав відносно довго. Тому перші єврейські друковані книжки, що з'явилися на наших землях були надруковані поза українськими територіями. Початок же єврейського книгодрукування загалом пов'язаний з Італією, де між 1469 та 1472 рр. римськими євреями Овадією, Меннаше та Бен'яміном було надруковано першу єврейську книгу — Коментарі Нахманіда до П'ятикнижжя. З того часу праця друкаря у євреїв вважалась «святим ремеслом»

[22, С. 367]. Невдовзі єврейські друкарні з'являються і в інших країнах Європи.

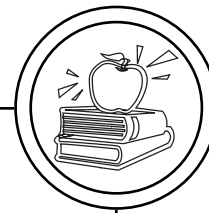
В українських землях єврейські друкарні з'являються доволі пізно (в кінці XVII ст.). Загалом, процес становлення єврейського книгодрукування в Україні поділяють на кілька етапів, що було пов'язано як із міжконфесійними процесами всередині єврейської громади, так і з перебуванням наших земель у складі різних державних утворень — Речі Посполитої, а пізніше Австрійської та Російської імперій. Провідна роль в міжконфесійній боротьбі в середовищі єврейства відводилося саме друкованому слову. Отже, стрімкий розвиток єврейської друкарської діяльності в Європі у XVI—XVIII ст. був зумовлений саме міжконфесійною боротьбою в середині єврейських громад між ортодоксами та прихильниками різноманітних сектантських вчень [29, С. 8]. Слід сказати, що у XVIII ст. помітні тенденції переміщення єврейського книговидання із Західної Європи спочатку в Центральну, а потім і Східну Європу. Часто це супроводжувалось зниженням якості паперу та друку видань [22, С. 375]. Єврейське книгодрукування в Україні

можна поділити на два етапи: перший — релігійний, що тривав від появи єврейського друкарства до 1837 р. коли царським указом було ліквідовано всі єврейські друкарні в Україні, а другий — світський [29, С. 9], що розпочався після цієї дати з появою єврейської світської друкарні у Житомирі в 1834 році.

Як вже згадувалось, в Україні єврейські друкарні з'являються доволі пізно — близько 1693 р. (за іншими даними близько 1690 р. [24, С. 398] чи близько 1692 р. [29, С. 8]) в місті Жовква, що в Галичині відомий амстердамський єврейський друкар Урі (Фебус) Бен Аарон га-Леві Вітмунд, відкрив своє підприємство. Вважається, що це була перша єврейська друкарня в українських землях. Повернувшись у 1705 р. до Амстердама він передав друкарню своїм внукам: Аарону і Гершону Давидовичам. Тривалий час жовківська єврейська друкарня залишалася найпотужнішою (і в першій половині XVIII ст. єдиною) не тільки в галицьких, але й у всіх українських землях. В Жовкві ця друкарня діяла аж до 1782 року. Але того ж року австрійський уряд з метою полегшення цензури наказав перевезти єврейську друкарню до столиці коронного краю — Львова. На цьому підприємстві було 9 друкарських верстатів. Видавничий репертуар львівської друкарні в порівнянні з іншими єврейськими друкарнями особливою оригінальністю не вирізнявся. Книги виходили як на івриті так і на їдиш. Переважно це були календарі та релігійна література (молитовники, біблійні книги, коментарі до Біблії та Талмуда) [18, С. 294—295]. Як бачимо, з кінця XVIII ст. центром єврейського книговидавання в Західній Україні стає Львів. У 1791 р. в місті діє вже

чотири єврейські друкарні — підприємство Хіама Мафдеса, друкарня вдови Вольфа Леттеріса — Черни Леттеріс (ці обидві родини єврейських друкарів були нащадками вже згаданих вище видавців Аарона і Гершона Давидовичів, а їхні друкарні безперервно діяли аж до 1939 року), а також підприємства Юдіт Розанес (Манн) та Шльоми Раппопорта. Книги, що виходили з цих друкарень були на івриті та їдиш і тематика їх була традиційною — тобто переважно богословсько-релігійного напрямку. Того ж року розпочинає роботу нова єврейська друкарня Абрагама Юди Лейби Меєргофера і в Жовкві, а з 1792 року в це місто переїжджає друкарня Черни Леттеріс [4, С. 295]. До речі, ще в другій половині XVIII ст. представник родини Леттеріс — Гершон Давидович (Гершон бен Хаїм Давид Сегал) із Жовкви зробив спробу раніше на чверть століття від дати заснування єврейського книгодрукування в Білорусі (перша єврейська друкарня в цих землях була відкрита у 1783 р. в м. Шклов) відкрити єврейську друкарню в білоруському Несвіжі. Отже, Жовква знову стає одним із головних центрів єврейського книговидавання в Галичині. Ще одним єврейським книговидавничим центром в галицьких землях було карпатське містечко Турка. Королівський дозвіл на заснування в Турці друкарні було отримано в 1733 році, але дане підприємство розпочало свою діяльність лише 1757 р. і працювало до 1770 р. В той же час паралельно в Турці діяла й інша єврейська друкарня, котра випускала календарі та навчальні книжки [18, С. 295]. За свідченням Івана Огієнка ще дві єврейські друкарні у 1782 р. діяли у Самборі. Вони мали приві-

леї польського короля Станіслава Августа III і які випускали переважно календарі та невеличкі книжечки [24, С. 399]. В тім роки діяльності галицьких єврейських друкарень, що називались різними дослідниками можуть бути невірними. Адже на частині книг вихідні дані, дата та місце їх виходу часто не відповідали дійсності.

В другій половині XVIII ст. єврейське друкарство стрімко поширюється і в Підросійській Україні. Основними осередками книгодрукування цього етносу в Підросійській Україні стали Волинь та Поділля. Однією з причин швидкого поширення єврейського книговидання на Правобережжі було не тільки стрімке зростання єврейського населення в цьому регіоні, а й той факт, що у XVIII—XIX ст. єврейські громади України (як Підросійської так і Підавстрійської) стали епіцентром боротьби між ортодоксами — прихильниками традиційного рабинізму та хасидами — прихильниками новітньої на той час, більш демократичної течії в іудаїзмі. Отже, основним фактором, що зумовлював розквіт єврейського книгодрукування було бурхливе зростання хасидизму [27, С. 125]. Саме в цей період на Правобережній Україні починають діяти багато єврейських видавничих підприємств переважно хасидського спрямування. Датою ж появи єврейського книгодрукування на Наддніпрянщині на думку деяких вчених був 1760 рік з появою єврейської друкарні в містечку Олексинці, що на Волині [27, С. 125; 20, С. 96; 24, С. 399]. Однак в історіографії побутують й інші точки зору щодо цього питання, які відсувають дату появи цього підприємства на 1767 рік [15, С. 8]. Так саме 1767 рік вважав за початок єврейського

книгодрукування в тих українських землях, що невдовзі відійшли до Росії відомий єврейський історик та книгознавець — Саул Боровий. Початок відліку єврейського друку на Наддніпрянщині з 1760 року на його думку була помилковим [13, С. 49]. Друкарню в Олексинці заснував Цеві Марголіс — Гірш бен Арі'є Лейб Марганіот Марголіс. Цікаво, що першу єврейську друкарню в Шклові в Білорусі у 1783 р. заснував цей же чоловік [27, С. 124].

Поява єврейських друкарень у другій половині XVIII ст. на Правобережжі стає масовою. Так група єврейських друкарень з'явилась на Волині — в Олексинці (1767—1776) де було видано збірку антихасидських постанов, Корці (1776—1819), Полонному (1783—1818), Порицьку (1786—1819), Славуті (1792—1836), Острозі (1793—1830), Дубно (1794—1836 за Феллером 1794—1832), Брежці (1796—1803), Житомирі (1804—1807), Кременці (1805), Білозурці (1806—1807), Заславлі (1807), Радивиліві (1814—1818), Бердичеві (1798, 1805—1835); на Поділлі — в Меджибожі (1780 (?), 1817—1823, за Феллером 1780—1818), Межирові (1790—1808), Миньківцях (1790—1803) Могиліві-Подільському (1798—1821), Межириччі (1809—1810), Калюсі (1809, 1810), Збрижі (1812), Барі, Шаргороді, Янові (1801) та Київщині — Біла Церква (1817—1824), Богуслав (1820) [13, С. 50] та ще 115 друкарень на Поділлі й Київщині [29, С. 8].

Однак, слід зауважити, що з приводу питання виникнення єврейських друкарень в Підросійській Україні досі подаються суперечливі дані. Так наприклад, відомий український історик Ярослав Ісаєвич посилаючись на неопубліковані дані сучасного польського бібліогра-

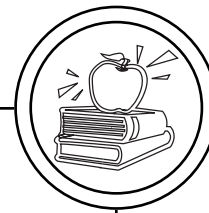
фа Кшиштофа Пілярчика подає інші дати появи вище названих друкарень і вони помітно різняться від даних інших дослідників — в Олексинці (1760, 1767—1778), Судилкові (1775—1828), Корці (1776—1824), (1786—1860), Полонному (1789—1834?), Славуті (1791—1852), Дубно (1794—1834, 1853), Острозі (1798—1851), Меджибожі (1780, 1810—1823), Бердичеві (1795—1836) [18, С. 295]. З цього можемо зробити висновок, що питання появи єврейського книгодрукування в Україні досі залишається остаточно недослідженим.

Цікавими з цього приводу видаються міркування дореволюційного єврейського дослідника Я. Берліна. Так на його думку дати появи деяких з вище названих друкарень не тільки не збігаються, але їх було по кілька в одному населеному пункті. При чому їх існування залежало від певних місцевих обставин. До запровадження особливих обмежувальних заходів російського уряду для відкриття єврейських друкарень потрібний був не тільки дозвіл урядових інституцій, але й дозвіл власників тих містечок та інших населених пунктів де відкривалися ці друкарні. Наприклад в Миньківцях, що на Поділлі з дозволу поміщика Мархоцького діяли аж дві єврейські друкарні — з 1792 р. друкарня єврейки Естерки Мошкової, а з 1802 р. друкарня Мордка Шельваховича. В тій же Подільській губернії в Межиричі з дозволу поміщика Орловського з 1787 р. діяли також дві єврейські друкарні Михалема Дувидовича та Хаскелема Шейваховича. У Волинській губернії в м. Острозі з 1792 р. розпочала діяльність єврейська друкарня Шмуля Берковича (він заснував також друкарні в Полонному у 1788

р. та в Корці у 1790 р.) та Арона Іосіовича за погодженням з власником міста — референдаря Малаховського. Там з дозволу Рижського цензурного комітету друкувались єврейські богослужбові книги. З дозволу князя Сангушка з 1790 р. у Славуті діяла друкарня Мошка Пінсаховича. В 1802 р. в м. Дубно князем Любомирським була відкрита друкарня, яку утримував єврей Іонас Якубович і книги, що виходили зі стін цієї друкарні були на єврейській мові [12, С. 404].

У 1803 р. в Житомирі з дозволу Волинського губернського правління було відкрито єврейську друкарню новоград-волинського міщанина Гершка Шимановича та ще одну друкарню Янкеля Абрамовича. Особливий інтерес являла житомирська єврейська друкарня, що була заснована в 1804 р. і власниками якої були декілька поколінь родини Шапіро. Більшість з названих друкарень належала хасидам і в них друкувались майже виключно твори цадиків. Ці хасидські книги поширювались не лише в межах Російської імперії, але й і в галицьких землях, що належали тоді австрійській короні і де за рішенням австрійського уряду друк хадиських книг був заборонений. Часто дата заснування в тому чи іншому містечку єврейської хасидської друкарні означало лише її мандрівку з одного місця на інше [12, С. 405]. Зокрема хасидськими були друкарні в Славуті, Корці, Могилеві-Подільському та в більшості інших правобережних міст.

Слід також окремо згадати ті друкарні де поряд з книжками інших народів друкувались і єврейські книжки. Так наприклад в с. Махнівка Київської губернії у 1796 р. московським купцем Селезником

(Селезньовим) була відкрита друкарня звідки виходили єврейські, польські, російські, німецькі, французькі, латинські та грецькі книги [12, С. 405]. Щоправда І. Огієнко подає інші відомості щодо цієї друкарні і згадує лише про єврейські та інші шрифти, а книжки з друкарні Селезньова на думку дослідника виходили лише польською, російською та німецькою мовами [24, С. 332—333].

З вище викладених фактів випливає, що після II (1793) та III (1795) поділів Речі Посполитої та приєднання Правобережної України — одного з основних ареалів розселення євреїв у Європі до Російської імперії, російські урядові інституції протягом тривалого часу не мали якоїсь усталеної політики щодо єврейського книговидання і тому часто питання — «бути чи не бути єврейській друкарні?» — залежало від волі власника населеного пункту, чи місцевої влади. Такий стан тривав до запровадження цензури. Однак, із запровадженням цензури ситуація змінюється.

Спочатку цензура була зовнішньою і стосувалась тих єврейських книг, що завозились із-за кордону. Адже більшість з єврейських друкарень Правобережжя були малопотужними. Тому, незважаючи на значне їх число кількість книг за назвами, що з них виходила була незначною. В багатьох з них за час їх діяльності вийшло не більше десяти назв видань. В деяких з них вийшло всього 1 — 3 книги: Брежець — 3 назви, Богуслав — 2 назви, Копись — 1 назва, тобто ці друкарні до всього були ще й малоактивними. Відносно активну видавничу діяльність розгорнули лише друкарні у Полонному, Острозі, Славуті, Судилкові, Корці. Однак і їхня річна видавнича продукція за на-

звами також була мало помітною — в середньому 2—5 видань в рік. Вигідно серед цих підприємств виділялась друкарня у Судилкові де в останні роки її існування щороку виходило 10—25 назв видань. Середні тиражі єврейських друкарень складали на думку С. Борового 1000—2000 примірників [13, С. 50—51]. Кількість робітників в цих друкарнях залежала в потужності підприємства. Так на малих друкарнях часто працювало не більше одного складача та одного робітника біля верстату. В той же час наприклад в корецькій друкарні в 1786 р. працювало не менше 7 робітників, в острозькій у 1809 р. не менше 8 робітників без урахування коректора, а в славутській та судилківській друкарнях їх кількість була ще більшою [13, С. 52].

Негативний вплив на розвиток єврейського книговидання справила цензура. З початку вона була досить м'якою. Вперше цензура єврейських книг в Російській імперії була запроваджена в 1797 року [26, С. 70]. Це було пов'язано із загальним закриттям Катериною II приватних друкарень з метою недопущення поширення в державі передових республіканських ідей через приватні друкарні. З цією ж метою при митницях для перевірки іноземних книг запроваджувались цензурні комітети. Оскільки єврейські друкарні були всі приватними це відбилось на розвитку єврейського книговидання в імперії в цілому. Спеціально для цензури єврейських книг у м. Вільно в 183 році було запроваджено посаду цензора єврейських книг. Всі єврейські книги мали потрапляти в Російську імперію через це місто. Однак, в зв'язку зі значною віддаленістю Вільна від України, євреї українських земель розпочали клопотатися

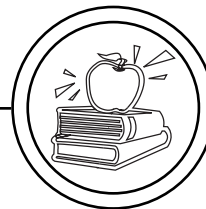
про відкриття цензурного комітету на Радивилівській митниці, що на Волині. Але це клопотання залишилось незадоволеним, тому продовжувалося контрабандне перевезення єврейської книги через кордон. Контрабандні книги продавались відкрито на місцевих ярмарках. Цей факт був відомий місцевим адміністраціям [26, С. 70]. Однак, особливих заходів адміністрація не вживала для того щоб вилучати контрабандну видавничу продукцію. Це свідчить про зацікавленість російської адміністрації на місцях у такому стані справ та очевидно про корупцію місцевого чиновництва та представників органів правопорядку. Очевидно в цьому був її певний інтерес.

Особливістю єврейського книгодрукування в Російській імперії було те, що воно обмежувалось лише так званою «смугою осілості» — територіями де дозволялось євреям проживати: польські, литовські, курляндські, білоруські землі, а з українських земель — правобережні Волинь, Київщина й Поділля та Південна Україна. В перші роки царювання Миколи I (1825—1855) кількість єврейських друкарень України суттєво зменшується. Друкарні залишаються лише в Бердичеві, Судилкові, Острозі, Славуті [14, С. 36]. У 1826 р. царська адміністрація законодавчо заборонила користування в Російській імперії книгами не пропущених цензурою. Не зважаючи на ці суворі заборони, серед євреїв і далі поширювались не пропущені цензурою книги [12, С. 70].

Не відбулось в цей час особливих змін щодо релігійної спрямованості видавничої продукції цих друкарень. В єврейських друкарнях України першої третини XIX ст. без-

роздільно панує хасидизм. Зокрема хасидам належали друкарні в Корці, Славуті, Могилеві-Подільському та інших населених пунктах належали хасидам. Відповідно в цих друкарнях друкувалася тільки хасидська література і навпаки в нехасидських єврейських друкарнях хасидська література не друкувалась [26, С. 72—73]. Більше того, всі книги, що містили думки, котрі хоча б трішки йшли всупереч з ідеями хасидизму, вже не мали шансів бути надрукованими. Відомі випадки коли нищились прийняті від авторів для друку рукописи, як це сталося наприклад на Волині із рукописом книги Р. Менше Ілієра — «Alfe Menashe». Найбільшою правовірністю виділялась славутська друкарня [14, С. 36].

Оскільки закон 1826 р. не дав бажаних для уряду наслідків у 1836 р. видається новий закон згідно із яким євреї повинні були протягом року надати місцевій адміністрації всі свої книги, що не пройшли цензуру, бо інакше їм загрожувало судове переслідування. Окрім всього згідно з цим законом запроваджувалась посада цензора єврейських книг і в Києві [26, С. 70]. Перегляд виданих єврейських книг доручався російською адміністрацією «казенним» рабинам, що відзначалися благонадійністю. Оскільки конфіскованих книг збиралась досить значна кількість і пересилка їх, як того вимагало Міністерство внутрішніх справ, для знищення було ускладнене, починаючи з 1837 р. губернському керівництву дозволялось спалювати єврейські книги на місцях, надаючи по одному примірнику для зберігання в бібліотеці Міністерства внутрішніх справ. Однак, і ці заходи не знищили несанкціоновану торгівлю забороне-

ними книгами [26, С. 71]. Продавці книг часто вирішували свої проблеми з російськими чиновниками за допомогою хабарів.

Посилення цензурного гніту в 30-ті рр. XIX ст. загалом, не останньою мірою завдячує польському повстанню 1831—1832 рр. Саме після його придушення російською мілітарною машиною відбувається посилення цензури, що відбилося в тому числі і на єврейському книговиданні. Посилення цензурного гніту щодо єврейської книги вже спостерігається у 1836 р. Так 27 листопада 1836 р. за старим стилем виходить указ Сенату «Про порядок цензурного перегляду книг на єврейській мові і встановлення спостереження за єврейськими друкарнями». Як доповідав Міністр внутрішніх справ у місцевих адміністраціях виникали певні труднощі у справі нагляду за друком заборонених книг у єврейських друкарнях. Окрім цього, за його відомостями, у єврейському середовищі у вжитку є значна кількість заборонених книг. Виходячи з цього, з'являється вищезгаданий указ, згідно з яким євреї повинні були всі наявні у них книги, які вийшли без цензури або були привезені із-за кордону в обхід цензури протягом року, здати місцевій владі, не боячись за це покарання. Однак, якщо заборонені книги виявлялися після встановленого терміну, то винні особи несли покарання згідно закону. Перегляд єврейських книг доручався благонадійним рабинам. Рабини в свою чергу пропущені цензурою видання, повинні були позначати своїми підписами, а не пропущені — пересилати до Міністерства внутрішніх справ. Саме цим указом було покладено край діяльності чисельних єврейських друкарень в так званій єврейській осілої євреїв. Дозволялось

залишити лише дві друкарні в Києві та Вільні. Нагляд за їхньою діяльністю повинні були здійснювати спеціальні цензори [6, Арк. 601]. Однак, якщо Віленська єврейська друкарня справді діяла, то Київська єврейська друкарня так і залишилася лише в проекті. Проти її відкриття виступила київська громадськість, тому влада замість Києва відкрила цю друкарню в Житомирі [15, С. 30—32].

Російська адміністрація звернула увагу на єврейські книги в результаті чого 27 листопада 1836 р. Сенатом було прийнято указ, згідно з яким всі наявні у євреїв книги, що були надруковані без дозволу цензури, або привезені із-за кордону без спеціального дозволу протягом поточного року повинні були представлені місцевим адміністраціям. Причому, євреям, що надавали такі нецензуровані книги у відповідні урядові інституції протягом року від дня оприлюднення указу гарантувалась безпека. Однак, суворі покарання, включно аж до суду чекали на тих євреїв, що приховували заборонені книги. Згідно з цим законом на поліцію покладался обов'язок розшукувати ці книги, а їх власників піддавати судовим переслідуванням [25, С. 1].

Перегляд наданих євреями книг покладался на рабинів. Дозволені книги рабини повинні були позначати своїми підписами, а недозволені надавати місцевій адміністрації, з тим, щоб ті в свою чергу представляли у міністерство внутрішніх справ для визначення їх подальшої долі. Але вже 29 листопада 1837 року виходить новий указ згідно з яким місцевим адміністраціям дозволялось вилучені єврейські книги, після ретельного вивчення і в тому разі, якщо вони підлягали знищенню не відсилати їх в Петер-

бург, як було до цього, а спалювати їх на місцях лише попередньо повідомивши міністерство про кількість спалених книг. По одному примірнику знищеного видання залишали для бібліотеки Міністерства внутрішніх справ. [25, С. 1—2] Такі цензурні перегляди єврейських книг в Україні проводились у 1837—1844 рр. і після вилучення багато їх знищувалось в Києві при управлінні генерал-губернатора. Однак, навіть в цих важких умовах вдавалось порушувати ці укази. В окремих випадках євреї приховували не цензуровані книги, через що підпадали під дію суду. Але дуже часто ці суди через хабарництво виносили такі рішення, що порушники указу залишались непокараними [25, С. 2].

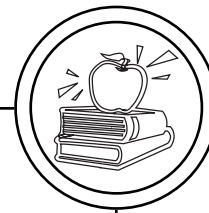
У 1845 р. згідно із прийнятим положенням про єврейські друкарні, всі єврейські друкарні в Російській імперії, окрім Віленської та Житомирської були закриті. Крім цього вони передавались під нагляд Міністерства народної освіти. Контроль за діяльністю цих друкарень покладался на директорів Віленського та Житомирського рабинських училищ. Згадані друкарні віддавались на відкупне утримання з торгів, а відкупне утримання призначалось для казенних єврейських навчальних закладів [26, С. 73]. Дозволом до виходу в Житомирській друкарні книгам Київський цензурний комітет надавав спеціальні квитки, на яких видавець засвідчував, що випущене ним видання ідентичне з контрольним примірником [1, Арк. 25, 28].

Для того щоб отримати дозвіл на вихід того чи іншого видання, необхідно було письмово звернутись до Київського цензурного комітету з проханням відцензурувати та дозволити вихід видання навіть у тому випадку, якщо воно було не

тільки лояльним до влади, але й «вірнопідданим». Так, наприклад, для того, щоб надрукувати свій твір під назвою «Слово про любов до Вітчизни й відданість престолу» полтавському губернському рабині потрібно було складати рапорт (датується 13 листопадом 1860 р. за старим стилем) до Київського цензурного комітету з відповідним проханням [3, Арк. 70]. Житомирська єврейська друкарня Липи, Лейби та Гешеля Шапіро була відкрита у 1846 р. і являлась єдиною в той час в так званому Південно-західному краї [7, С. 93]. Уряд дозволив її відкриття вважаючи, що вона своїми виданнями сприятиме просвіті єврейського населення та його емансипації [7, С. 95].

Вважається, що всього за 1833—1855 рр. російською цензурою було дозволено до друку 1191 єврейська книга, хоч в дійсності число єврейських видань, що побачили світ було значно більшим [26, С. 74]. Частина з них вийшла не зважаючи на відсутність дозволів адміністрації. Пом'якшення урядової політики щодо єврейського книговидання змінюється після початку відомих реформ у Російській імперії у 60-х рр. XIX ст. В 1862 р. російським урядом було дозволено відкривати єврейські друкарні в смузі осілости та Петербурзі [26, С. 74]. Обмеження у справі відкриття єврейських друкарень з одного боку, а з другого (і це головна причина).

У другій половині XIX ст. основна маса імпортованих єврейських книг у Наддніпрянську Україну надходила вже через Радивилівську митницю, що на Волині. Тому значна частина видань, ввіз яких заборонявся, вилучалась безпосередньо на митниці і надсилалась Київському окремому цензору з інозем-

ної цензури Дійсному статському раднику Новицькому. Так, наприклад, 10 червня 1866 р. за старим стилем на Радивилівській митниці було вилучено 24 книжки єврейською мовою і надіслано для збереження при бібліотеці Київського цензурного комітету, оскільки вони при розгляді виявилися такими, що підлягали забороні на ввезення. Однак, як видно із переліку назв цих книг, вони були іудейськими богословськими виданнями і випущені в сусідній Австрійській імперії у 50—60 рр. XIX ст. — деякі у Львові, а деякі без місця видання і дати виходу у світ. Серед назв цих книг слід згадати «Масехет схват з коментарями» (Львів, 1862), «масахет схват з коментарями Ярим Моше та Хасде Ават» (б.м. видання і дати виходу у світ), «Мідраш» (Львів, 1861), «Лекуте дуот» (б.м. видання і дати виходу у світ), ряд старозавітних книг тощо [4, Арк. 1].

При Київському цензурному комітеті існувала посада цензора, що розглядав книги, видані єврейською мовою, як ті, що поступали із за кордону, так і ті, що друкувалися у Житомирській єврейській друкарні. Однак, на початку 1867 р. ця посада була скорочена. В Житомирі єврейські книги розглядало Головне управління у справах друку, що діяло у складі Міністерства внутрішніх справ. Безпосередньо розгляд єврейських книг покладався на Інспектора Житомирського рабинського училища [5, Арк. 1]. Ліквідація посади цензора, що розглядав єврейські книги, припинила на кілька місяців зносини Інспектора рабинського училища З. Слоніміського з Київським цензурним комітетом, оскільки даній особі не було відомо, кому у цьому комітеті надалі скеровувати щомісячні рапорти щодо єврейської цензури.

Окремий цензор з іноземної літератури Новицький порекомендував у своєму листі «господину, расматривающему еврейские книги в городе Житомире» з цим питанням звернутись до Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ, тому що призначення та звільнення осіб, що займаються безпосередньо цензурою єврейських книг, знаходиться у віданні даного управління [5, Арк. 2].

Однак, в роки правління Олександра II обмеження щодо єврейського книговидання дещо послабилися. Так, наприклад, 26 квітня 1862 р. за старим стилем згідно з положенням Єврейського комітету євреям дозволялося, починаючи від першого липня 1962 р. за старим стилем, відкривати друкарні у районах проживання євреїв, але лише в тих населених пунктах, де Міністерство народної освіти вважатиме за можливе мати єврейських цензорів. В цих друкарнях можна було друкувати лише єврейські книги [3, Арк. 72]. За цим же документом попечителю Київського навчального округу вказувалося на необхідність окрім цензора єврейських книг в Києві, котрий був в його підпорядкуванні, покласти обов'язки цензурування видань єврейською мовою в Житомирі на інспектора Житомирського рабинського училища і підпорядкувати його діяльність у справі цензури Київському цензурному комітету. Оплата за цю працю інспектору мала призначатися в кінці кожного року на розсуд керівництва Київського навчального округу із коштів, отриманих з єврейських друкарень [3, Арк. 72].

Якщо до 1864 р. Київський цензурний комітет був підпорядкований Міністерству народної освіти, то з травня 1964 р. ця установа вже

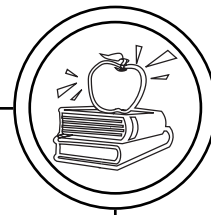
підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ. Але це не вплинуло на зміну в організації праці цієї структури. Новизною було лише те, що відцензуровані єврейські книги замість того, щоб відсилатися до Особливої канцелярії Міністра народної освіти, до окремого розпорядження мали тимчасово залишатися в цензурному комітеті [3, Арк. 78]. Однак, вже 1 грудня 1865 р. за старим стилем Київський цензурний комітет було ліквідовано, про що повідомлялося в листі від окремого цензора з іноземного друку в Києві Савицького до інспектора Житомирського рабинського училища Слонімського. Тому надалі інспектор повинен був спілкуватися у справі цензури з окремим цензором у Києві з іноземної цензури [3, Арк. 82]. Водночас, незважаючи на запроваджені урядом заходи, невідцензуровані видання, все ж таки потрапляли до євреїв смуги осілості. Хоч після виявлення ці видання не обов'язково піддавалися знищенню. Так в січні 1869 р. невідцензуровані видання, що були надруковані в Царстві польському, потрапили до євреїв міста Ямполья, що на Поділлі. Після вилучення цих видань та їх цензури місцеве поліцейське управління, що займалося їхнім вилученням, сумнівалося чи повернути книги власникам, чи їх конфіскувати [3, Арк. 117—118].

В період з 1833 по 1855 рр. в Російській імперії було дозволено цензурою друк 1191 назв єврейських видань. Але насправді кількість опублікованих єврейських книжок була значно більшою [26, С. 74.] Встановити ж точну кількість єврейських видань, що побачила в цей час світ в друкарнях земель Підросійської України нині досить важко.

Незважаючи на заборону поширення заборонених в Російській імперії хасидських видань вони все ж поширювались. Про це свідчить рапорт київського цензора Германа Бараца Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору про його спільну з чиновником Сварчевським перевірку єврейських книг. Як свідчить автор рапорту, окрім Житомира хасидські видання поширювались і в інших населених пунктах України «смуги осілості», причому в більших ніж раніше кількостях [9, С. 78].

Як впливає із «Проекту інструкції цензорам єврейських книг» (1852), метою цензури єврейських книг було полегшення урядом програми асиміляції євреїв та залучення їх до громадського життя [9, С. 78—79].

Незважаючи на обмеження російської влади в так званий Південно-Західний край із-за кордону і надалі продовжували надходити заборонені єврейські книги. Причому, як повідомлялось в таємному відношенні Київського губернатора Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору (2 травня 1868 р.) таємна торгівля забороненими, привезеними із-за кордону єврейськими книгами проводилась у Південно-Західному краї у величезних розмірах. Тому, циркуляром від 12 квітня 1868 року повітовому начальству поліції Київської губернії наказувалось зайнятися розшуком осіб, що займалися підпільною книжковою торгівлею і особливо в Бердичеві. Однак, дії поліції далеко не завжди були вдалими. Так наприклад після проведення обшуку та виявлення підпільних складів заборонених єврейських видань в Бердичеві в найближ-

чу ніч виявлені книжки євреями таємно перевозились в інші міста України і поширювались там на місцевих ярмарках, як це наприклад було виявлено у Єлисаветграді та Житомирі [8, С. 84—85]. Окрім заборонених до вжитку кабалістичних та хасидських видань в межі Російської імперії із-за кордону (в першу чергу через варшавську митницю) ввозились дозволені єврейські книги — Біблії, молитовники, Талмуди та талмудичні твори для читання простолюдом. Заборонені єврейські книжки друкувались і в межах Російської імперії. Причому на цих виданнях інколи вказувались справжні друкарні в яких вони побачили світ. Зокрема, такі книги виходили в м. Юзефові Люблінської губернії [8, С. 85]. Але в більшості випадків у виданнях як місце виходу вказувалось котресь із закордонних міст [8, С. 86].

Нагляд за торгівлею єврейськими книжками згідно з таємним рапортом від 2 травня 1868 р. вченого єврея Германа Бараца генерал-губернатору Київському, Подільському та Волинському рекомендувалось зобов'язати окрім поліції здійснювати і місцевих казенних рабинів, з тим щоб вони періодично надавали списки заборонених, закордонних єврейських книг, що поступали в продажі цензорам та губернському начальству [8, С. 86—87].

Російські урядовці намагались встановити контроль навіть за поширенням в єврейському середовищі богословських видань, що надходили із-за кордону в першу чергу із сусідньої Австрії.

Волинський губернатор у своєму відношенні від 8 липня 1869 року до генерал-губернатора Південно-Західного краю, згадується, що

в багатьох повітах серед євреїв поширено багато молитовників де є тексти на німецькій та єврейській мовах з молитвами за членів царствуючої австрійської імператорської родини. В цьому факті волинський губернатор не вбачав якихось злих помислів євреїв проти російської влади, а пояснював це дешевиною австрійських молитовників по відношенню до аналогічних, надрукованих в межах Російської імперії. Однак, на його думку в межах імперії слід було заборонити поширення єврейських молитовників закордонного виробництва. Нагляд за тим, щоб євреї використовували молитовники випущені лише в межах Російської імперії слід було на його думку покласти на рабинів [8, С. 87].

Однак, книги видані в Житомирській єврейській друкарні, не зважаючи на звинувачення деяких посадовців в дорожнечі видань, зокрема цензора Київського комітету Германа Бараца були відносно дешевими. І хоча були значні акцизні побори з кожного верстата на користь казни, ціна за друкарський аркуш в друкарні складала від 1,3 до 2,18 коп. сріблом. Це було значно дешевше як у інших друкарнях південно-західних губерній. Для порівняння том Талмуда випущений з житомирської друкарні в торговельній мережі у 1860 р. коштував 3 крб. 60 коп. Такий же том Талмуда відомий київський видавець і книготорговець Завадський збирався поширювати за 28 карбованців сріблом, тобто за ціною в 9 разів більшою. Це впливає із «Записки про дорожнечу єврейських книг», що належить перу цензора Київського комітету, вихрещеному єврею Володимирі Федорову. Федоров вважав, що дешевизна єврейських видань із житомирської друкарні зу-

мовлювалась як бідністю єврейського населення в «смuzі осілости» так і сильною конкуренцією єврейських видань, що завозились із-за кордону та Царства Польського [7, С. 91—92].

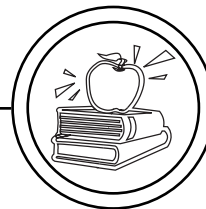
Однак, на думку чиновника з особливих доручень М. Сварчевського, брати Шапіро замість «корисних» книг поширювали тільки каббалістичні та хасидські видання, та твори сучасних цадиків, тим самим перетворившись зі світської у хасидську друкарню. Ці твори друкувались як на івриті та і на їдиш. Виходячи з цього у своїй записці від 10 січня 1864 року пропонував закрити цю друкарню [7, С. 95]. Більше того, чиновник Сварчевський стверджував, що в житомирській друкарні братів Шапіро видавались не лише виключно хасидські та каббалістичні книжки, але й до того ж вони поширювались за занадто високими цінами. На його думку на високі ціни впливав і той факт, що до 1862 р. єврейські друкарні передавались на відкуп за контрактами, що укладались утримувачами друкарень та Міністерством народної освіти. Це сприяло на думку Сварчевського всіляким порушенням з боку відкупників: підвищенню цін на свої видання, відмова друкувати не хасидську літературу тощо. Загалом оцінюючи діяльність братів Шапіро Сварчевський вважав більш шкідливою ніж працю цадиків [7, С. 94—95].

Значні проблеми у функціонуванні житомирської єврейської друкарні спричиняли не тільки цензурні обмеження, а й доноси співплемінників. Зокрема, через донос від 31 липня 1852 р. на братів Шапіро їхнього швагра — славутського єврея Йося Боруха Сфарда, про те, що нібито брати давали хабарі цензору Зейберлінгу та про подвійне

друкування на їхньому підприємстві за одним дозволом книжки «Цено Урено» (так званої «Жіночої Тори») [7, С. 97—98]. Однак, в результаті перевірки факти викладені Сфардом про зловживання братів Шапіро не підтвердились [7, С. 98—99]. Але тінь на репутацію цих видавців як і на цензора Зейберлінга було кинуте. І хоч Й. Зейберлінг характеризувався Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором Д. Г. Бібіковим та головою Київського цензурного комітету князем С. І. Давидовим найпозитивніше і до того ж був у 1842 р. срібною медаллю, але це заступництво не допомогло цензору залишитись на своїй посаді [10, С. 88—90].

У 1867 р. друкарню братів Шапіро було закрито, а всі видані та не розповсюджені видання та друкарське обладнання дозволялось продати [7, С. 100—101]. Після закриття друкарні Липи та Гесселя Шапіро згідно з розпорядженням генерал-губернатора від 1 червня 1867 р. брати не полишали спроб відновити діяльність друкарні, тому вели тривале листування з цього приводу з Київським генерал-губернатором [7, С. 100—102]. Інша житомирська єврейська друкарня Арії-Лейби Шапіро припинила свою роботу ще за рік до оприлюднення згаданого вище розпорядження, оскільки Лейба Шапіро проживав за межами Житомира і навіть Волинської губернії і тому посвідчення на право утримання ним друкарні було втрачено [7, С. 103].

У 1864 р. в Житомирі була відкрита ще одна єврейська друкарня, що належала місцевого рабинського училища Ісаку Баксту на основі дозволу міністра внутрішніх справ від 17 листопада 1864 р. Однак, після того як Бакст вступивши

в спілку з друкарем Шадовим не дотримався умов угоди, то згідно із судовим рішенням від 22 березня 1866 р. змушений був відмовитися від участі спільному підприємстві отримавши натомість грошову компенсацію. Після повторного звернення Бакста з клопотанням про дозвіл на відкриття друкарні 26 травня 1866 р. йому було видано свідоцтво на цей вид діяльності. Але як гадало волинське губернське начальство, насправді друкарня належала все тим же братам Шапіро, а Бакст був лише прикриттям їхньої діяльності. На це вказували такі факти як приналежність до цієї нової друкарні обладнання, що була в попередній друкарні Шапіро, так само як і наявність в штаті друкарні робітників, що раніше працювали у вище згаданому підприємстві. Однак, довести цей факт владі не вдалося [7, С. 103—104].

Не полишали спроб добитись дозволу на відкриття друкарні й дружина Липи Шапіро — Сура-Іто Шапіро [7, С. 105—107] та його син Мошко Шапіро [7, С. 107—108]. Однак, ці клопотання залишились незадоволеними [7, С. 108].

Досліджуючи дану проблему, слід пам'ятати, що особливістю єврейського книговидання XIX—початку XX ст. в Наддніпрянській Україні було те, що книжкова продукція, а також періодика цієї міншшини виходила трьома мовами — на їдиш, на івриті та російською мовою. Книги на івриті були переважно богослужбовими і ця мова здавна використовувалась у книговиданні. Виникнення та розвиток книговидання на їдиш зобов'язаний перш за все розвитку хасидизму. Однак, розвиток так званого російсько-єврейського книговидання та періодики пов'язаний перш за все із Гаскалою — про-

світницьким рухом євреїв, за емансипацію та інтеграцію в панівні європейські культури (в нашому випадку в російську культуру). Отже, російсько-єврейську періодику видавали апологети Гаскали — максимим. Під терміном «Гаскала» в єврейській історії розуміли період розумового пробудження і устремління євреїв до засвоєння європейської освіченості. Цей рух розпочався у другій половині XVIII ст. у Німеччині. Апологетів Гаскали називали «маскилим» або «маскилами». У кінці XVIII ст. ідеї Гаскали опанували умами деяких представників галицького єврейства, а на початку XIX ст. галицькі євреї спричинились до поширення цих поглядів і серед представників єврейства Наддніпрянської України [31, Стб. 191—195; 16, Стб. 656—657].

Одним із перших російсько-єврейських періодичних видань був часопис «Гамагід», що почав виходити у 1856 р. Трохи згодом, кількість подібних часописів суттєво зросла — «Гамеліц», «Гаркамель», «Сіон» тощо. Значна частина цих видань виходила в українських містах і безумовно всі вони в Україні поширювалися. Деякі з цих видань, зокрема «Разсвіт» і «Сіон» основну увагу в своїх публікаціях приділяли питанням просвіти та емансипації євреїв [28, С. 424]. Однак, не оминали ці видання й національного питання та проблем асиміляції. Зокрема, набула широкого розголосу полеміка, що розгорілася між редакціями єврейського часопису «Сіон» та одного з перших часописів підросійських українців «Основа». Цю полеміку підхопила й російська преса [11]. Хоч, часопис «Сіон» і стояв переважно на асиміляторських позиціях, але першим російсько-єврейським періодичним виданням, що

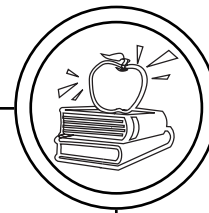
чітко сформулював теорію асиміляції єврейства був часопис «День» [28, С. 425].

Діяльність єврейських культурно-просвітницьких організацій безпосередньо вплинула і на розвиток бібліотечної справи цієї меншини. Так наприклад при київському відділенні ТПЄ у 1906 р. була створена бібліотека функціонуванню якої приділялась особлива увага. Комітетом київського відділення ТПЄ навіть було створено спеціальну бібліотечну комісію, що мала дбати про розвиток бібліотеки. Основу її фондів склала колекція книг, яку збирали протягом 25 років члени київського єврейського літературного гуртка «Іудаїка» і яка була передана Товариству. Фонди бібліотеки доволі стрімко зростали. Так наприклад на кінець 1906 р. заклад мав в своєму розпорядженні 2907 книг: з них 1496 — на давньоєврейській мові, 84 — на їдиш, 1241 — на російській мові, 113 — на іноземних мовах та передплачував 33 періодичні видання. А вже через рік в бібліотеці нараховувалось 4571 книга. До 1913 року бібліотека володіла 10 791 томом книг та періодичних видань, які стосувались фактично всіх галузей гуманітарних знань. Періодика, що надходила в бібліотеку була різномовною — на давньоєврейській мові, їдиш, російсько- та німецькомовні видання [28, С. 132]. Поповнювались фонди за рахунок закупівлі книг, але в основному за рахунок приватних пожертвувань. Найбільше книг передали у фонди бібліотеки Маір, Гольдфрейн, Іцхак Вайсберг, М. І. Каміонський, М. Є. Мандельштам, К. І. Ізраельсон та інші [28, С. 132].

Розвиток книговидання національних меншин як і зрештою і са-

мих українців, що в той час не визнавалися за окрему націю України Наддніпрянської в дореволюційний період залежав безпосередньо від того місця, котре займав той чи інший етнос в етнічній ієрархії Російської імперії. Причому деякі з цих етносів перебували в цьому плані в значно кращому становищі як корінні етноси. Це стосувалось не тільки росіян, що представляли панівну імперську націю, чи поляків — колишню панівну націю, але навіть євреїв, що не зважаючи на гніт цензури все ж мали змогу друкувати певні дозволені урядом книги чи ввозити їх із-за кордону.

Слід пам'ятати, що розвиток книговидання національних меншин України Наддніпрянської в дореволюційний період залежав безпосередньо від того місця, котре займав той чи інший етнос в етнічній ієрархії Російської імперії. Андреас Кеппелер, порівнюючи становище різних іногородців царської Росії у ієрархічній драбині політичної лояльності щодо російської держави та правлячої династії в самому низу цієї драбини розміщує поляків, котрі на середину XIX ст. скомпрометували себе антиросійськими повстаннями, народи Північного Кавказу, кримських татар та євреїв [19, С. 9]. Однак безпосередній вплив на розвиток книговидання та преси різних народів поліетнічної царської Росії мала також ієрархія культур і мов. За Кеппелером, високо розвинутою культурою і мовою могли володіти тільки етноси з власною аристократією. Таку аристократію мали поляки, шведські фіни, прибалтійські німці, татари, а також із деякими застереженнями вірмени, грузини та євреї. Мова ж інших народів, які часто не мали писемних стандар-

тів, до яких дослідник відносить і українців, офіційно не визнавалися [19, С. 11].

Отже можна зробити висновок, що в цьому плані євреї знаходились навіть в кращих умовах ніж українці не зважаючи на те, що їхня книжкова продукція та періодика також підлягали досить жорсткій цензурі. Причиною більш жорсткого національно-культурного гніту урядових кіл по відношенню до українців ніж євреїв та не визнання української мови було те, що євреїв уряд розглядав як іногородців, а українців лише як одну з гілок єдиного «русского народа», тому всі прояви національно-культурного життя українців (в тому числі і книговидання) розглядалися як сепаратистські тенденції, які слід побоювати.

Слід зазначити, що загальна кількість назв єврейських книг на поч. ХХ ст. у Російській імперії була досить великою і значно перевершувала українські книги. Так наприклад у 1911 році побачило світ 965 назв єврейських книг (на івриті та ідиш). За цим показником євреї поступались титульній нації імперії — 25526 назв книг, та полякам — 1664 назви. При цьому євреї випереджали німців (920 назв), латишів (608), естонців (519), татар (372), вірмен (266) і українців (242), що займали лише дев'яту позицію [23. — Ч. 1. — С. 306].

У передвоєнному 1913 р. ситуація дещо змінилась. Євреї займали четверту позицію за кількістю назв

національними мовами (574 видання при тиражі 1541015 примірників) поступившись титульній російській нації (26629 назв із загальним тиражем 98819108 примірників), полякам (1882 назви із загальним тиражем 4887037 примірники) та латишам (1133 назви із загальним тиражем 3796028 примірників). Українці Російської імперії у 1913 р. за кількістю книг виданих на своїй національній мові йшли відразу за євреями і посідали п'яте місце — 228 назв видань із загальним тиражем 725585 примірників [23. — Ч. 2. — С. 171]. Отже, на кожного представника єврейського етносу припадало в рік менше однієї книги. Співставивши ж загальну чисельність представників кожного названого етносу, можемо стверджувати, що краще за євреїв національною книгою були забезпечені лише росіяни (що й зрозуміло) та латиші. В українців чи наприклад білорусів ці показники були ще гіршими. Отже, майже все національне книговидання народів царської Росії і за кількістю назв і за тиражами значно поступалось за цими показниками панівній російській нації. Однак, є суттєва різниця за цими показниками і між самими пригнобленими націями імперії. І це залежало не тільки від величини, багатства та активності наявної в кожного з етносів своєї національної еліти, але й від того місця, що відводилось правлячою російською імперською верхівкою в цій державі в національній ієрархії кожному з етносів.

Архівні джерела:

Центральний державний історичний архів України у м. Києві:

1. Дело о выдаче Житомирской типографии билетов на выпуск в обращение книг на еврейском языке, напечатанных по разрешению Комитета. 1 марта—14 августа 1852 г. // Фонд 293 (Київський цензурний комітет). — Оп. 1. — Од. зб. 200.
2. Дело о выдаче билетов на выпуск из типографий книг на еврейском языке, напечатанных по разрешению Комитета. 11 февраля—14 августа 1859 г. // Фонд

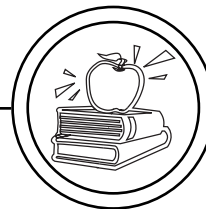
293 (Київський цензурний комітет). — Оп. 1. — Од. зб. 704. 3. Дело Канцелярии Киевского отдельного цензора с разными бумагами за разные годы не подлежащими ни к каким отдельным делам. 2 ноября 1848 года—6 мая 1870 года // Фонд 294 (Канцелярія Київського окремого цензора). — Оп. 1. — Од. зб. 11. 4. Списки запрещённых еврейских книг, переданных для хранения при библиотеке Киевского цензурного комитета // Фонд 294 (Канцелярія Київського окремого цензора). — Оп. 1. — Од. зб. 16. 5. Дело об упразднении должности цензора, рассматривающего книги на еврейском языке в г. Киеве. 19 июня—4 июля 1867 г. // Фонд 294 (Канцелярія Київського окремого цензора). — Оп. 1. — Од. зб. 49. 6. Указ Сената от 27 ноября 1836 г. о порядке цензурного просмотра книг на еврейском языке и установлении наблюдения за еврейскими типографиями // Фонд 442 (Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора). — Оп. 770. — Спр. 11.

Опубліковані джерела:

7. Документы о житомирской еврейской типографии // Документы собранные Еврейской историко-археологической комиссией Всеукраинской Академии наук. Сост. и авт. комм. Хитерер В. — К.: Институт Иудаики; — Иерусалим: Гешарим, 1999. — С. 91—109. 8. Документы о распространении в Юго-Западном крае еврейских книг, изданных за рубежом и запрещённых российской цензурой // Документы собранные Еврейской ... — С. 84—87. 9. Документы о составлении инструкции для цензоров еврейских книг // Документы собранные Еврейской ... — С. 77—83. 10. Документы о цензоре еврейских книг Киевского цензурного комитета И. Зейберлинге // Документы собранные Еврейской ... — С. 88—91.

Література:

11. Андрійчук М. Т. Євреї та єврейство на сторінках українських періодичних видань Російської імперії 60-х рр. XIX ст. (на матеріалах часописів «Основа» та «Черниговській листок») // Східний світ. — 2003. — № 3. — С. 5—15. 12. Берлин Я. Печатное дело конца XVIII и начала XIX века // Еврейская старина. — 1915. — Вып. III—IV. — С. 404—405. 13. Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні // Бібліологічні вісті. — 1925. — № 1—2. — С. 47—58. 14. Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 1. — С. 36—48. 15. Боровий С. Нездійсненні проекти утворити в Києві єврейську друкарню (1836—1846 рр.) // Бібліологічні вісті. — 1929. — № 4. — С. 30—32. 16. Гейликман Т. Гаскала // БСЭ. — Изд. 1-е. — Т. 14. — М., 1929. — Стб. 656—658. 17. И. С. С. Л. Цинбергъ. История еврейской печати въ Россіи, въ связи съ общественными теченіями. Петроград. 1915 г. // Еврейская Старина. — 1915. — Вып. III—IV. — С. 423—426. — Рец. на кн.: Цинберга С. Л. История еврейской печати въ Россіи, въ связи съ общественными теченіями. — Петроград. 1915. 18. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток проблеми. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — С. 294—295. 19. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 9. 20. Карпінський В. С. Зародження і розвиток друкарства на Волині. — Луцьк: Волинське обласне товариство краєзнавців; Волинський обласний краєзнавчий музей; Торчинський народний історичний музей, 1997. — С. 96. 21. Книга в Иудаизме // Краткая еврейская энциклопедия. — Иерусалим, 1988. — Т. 4. — С. 366. 22. Книгопечатание // Краткая еврейская энциклопедия. — Иерусалим, 1988. — Т. 4. — С. 367. 23. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна та ін.; За ред. В. Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. 24. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст. біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1994. 25. О. Л. Истребление еврейскихъ безцензурныхъ книгъ и су-

дебное преследование евреев за их утайку // Киевская Старина. — 1900. — № 7—8. — С. 1—5. 26. О цензуре еврейских книг и о житомирской еврейской типографии // Документы собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской Академии наук. Сост. и авт. комм. Хитерер В. — К.: Институт Иудаики; — Иерусалим: Гешарим, 1999. — С. 70—76. 27. Перлин Г. Нотатки з історії єврейського друку на Україні // Бібліологічні вісті. — 1928. — № 1. 28. Сергеева И., Горшихина О. Деятельность Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России в конце XIX вв. // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии. — Сб. научных трудов. Отв. ред. Д. А. Эльяшевич. — СПб., 1993. 29. Феллер М. Єврейське друкарство в Україні // Друкарство. — 1996. — травень-червень. — С. 8—9. 30. Фиш Д. Царское законодательство и еврейские книги. Из истории цензуры еврейской печати в России // Еврейский исторический альманах. — Иерусалим — № 3. — 2000/5761. — С. 8—20. 31. Цинберг С. Гаскала // Еврейская энциклопедія. Сводъ знаній о єврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. — СПб. — Т. 6. — Стб. 191—199. 32. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797—1917: Очерки истории цензуры. — Спб.: Мосты культуры. — Иерусалим: Гешарим, 1999. — 792 с.

Надійшла до редакції 27.11.07